ביאליק ופלאי תל־אביב

כבר בתחילת שנות ה־30 הזהיר ביאליק מפני הפיכתה של ת"א ל„עיר־חוף לבנטינית”

מאת **זיוה שמיר**

בואו של ביאליק להשתקע בתל־אביב גרם להתרוממות־רוח ולהתרגשות רבה בקרב תושבי העיר הקטנה והצעירה, שטרם מלאו לה אז חמש עשרה שנה. משעה שהמשורר הפליג בדרכו מטרייאסט לנמל־יפו, העיתונות הארצישראלית הודיעה בהרחבה, בכל יום ויום, על התכונה ועל ההכנות, הנערכות בתל־אביב לקראת בואו.

ידיעה מובלטת ב„דואר היום” (גיל' קנ"ו, י"ז באדר ב' תרפ"ד ; 23.3.24) בישרה לציבור — „השבוע — ביאליק בארץ־ישראל”. המשורר, כך דיווח העיתון לקוראיו, „יעלה על חוף יפו. כל תל־אביב מכינה קבלת־פנים יוצאת מן הכלל, בהשתתפות כל בתי הספר —”.

ביאליק הגיע לתל־אביב ביום כ' באדר ב' תרפ"ד (26.3.24) עם הד"ר שמריהו לוין, ויחד עימו העביר מברלין את הוצאות־הספרים „מוריה”, „דביר” ו„עבר”, מתוך כוונה להקים בתל־אביב גם בית־דפוס בבעלות „דביר”. את המגרש, שעליו עתיד היה להיבנות „בית־ביאליק”, רכש המשורר קודם בואו ארצה, ואת מלאכת הבניין הפקיד בידי אדריכל מוכשר — יוסף מינור שמו — שניסה להקנות לבית סגנון לאומי ארצישראלי, תוך שימוש אקלקטי־מסוגנן ביסודות מן האדריכלות הערבית, ביסודות עבריים קדומים וביסודות מערביים. הבית בעל הקשתות, הקימורים והכיפה, שבנייתו נשלמה כשנה ומחצית השנה אחר בואו של ביאליק לארץ, היה עד מהרה מרכז ומוקד־משיכה לאנשי שם ומעלה וליקירי־קרתא, וכן... להמון טרדנים, שמעונשם נמלט המשורר לאחר כמה שנים לרמת־גן, שהיתה אז עיר־גנים שקטה ושאננה.

מכל מקום, למחרת בואו ארצה, נערכה לכבוד ביאליק קבלת־פנים חגיגית ומרשימה בחצר הגימנסיה „הרצליה”. כל תלמידי בתי־הספר ביפו התאספו להריע למשורר ; המקהלה בניצוחו של חנניה קרצ'בסקי שרה משיריו והד"ר מוסינזון, מנהלה של הגימנסיה, נשא נאום חגיגי לכבוד האזרח התל־אביבי החדש, רם־המעלה.

ביאליק מתמודד במישחק סימולטאני בשחמט נגד האמן עקיבא רובינשטיין (1931)

פחות משבוע אחר בואו של המשורר לתל־אביב, נערכה הפתיחה הרשמית של רחוב ביאליק, במעמד כל חברי העירייה, סופרים ונכבדים. כל אותו היום קישטו תמונותיו של המשורר את רחובות העיר, ונערך בה „יום סרט” לכבוד המאורע. בטקס הפתיחה נאם ראש־העיר מאיר דיזנגוף, שפנה אל ביאליק בדברים פראגמאטיים, שאין בהם שמץ של פיוט :

> „בשם עירית תל־אביב אני מוסר לך את הרחוב שעל שמך. תבנה לך בית על המגרש שיש לך ברחוב זה ותהיה אזרח שלנו - - -”.

(„הארץ”, כ"ח באדר ב' תרפ"ד ; 31.3.24)

בטקס חנוכת־הרחוב נכח גם אחד־העם, מורו ורבו של ביאליק, שאף ביתו התנוסס ברחוב, שעיריית תל־אביב קראה על שמו בעודו בחיים. אגב, רחוב אחד־העם הקדים בשישים שנה לערך את רעיון ה„מדרחוב”, שמתכננת העירייה שבראשות שלמה להט. בשעות הצהרים היה רחוב אחד־העם נסגר לתנועה, לרבות תנועת עגלות ושיירות־גמלים, כדי שהסופר החשוב יוכל לנמנם ולהחליף כוחות יצירה.

חיי תרבות ערים

מרגע שביאליק קבע את משכנו בתל־אביב, לא היה כמעט ארוע בתחום חיי התרבות, האמנות והחינוך, שהמשורר משך ידיו ממנו.

עיון בעיתונות־התקופה מלמד, שחיי־התרבות בתל־אביב של שנות העשרים לא היו דלים כל עיקר. אדרבא, העיר היתה מרכז פעיל של חיי יצירה בכל תחומי האמנות, וביאליק נטל חלק פעיל, או השתתף כמשקיף וכמאזין, כמעט בכל הצגה, קונצרט, תערוכה, ועידת־סופרים או הרצאה, שנערכו בעיר. לימים, אף יזם את מפגשי „עונג שבת”, שהוקדשו להרצאות במדעי־היהדות, והרים תרומה אישית נכבדה להצלחת המפעל. ההתכנסות הראשונה של „עונג שבת” נערכה באולם „שולמית” ביום י"ט בשבט תרפ"ז, עוד לפני הקמת אולם „אוהל־שם” („דבר”, כ"א בשבט תרפ"ז; 24.1.27) בניסן תרפ"ח עלו חברי „הבימה” ארצה מרוסיה באוניה „שמפוליון”. את פניהם קיבלו חברי מועצת העיר, מ' גנסין, מנהל התא"י (התיאטרון הארץ־ישראלי), ח"נ ביאליק והגב' שושנה פרסיץ. גם למען „הבימה” פעל ביאליק רבות, ועזר לתיאטרון הלאומי בצעדיו הראשונים, בממון ובעצה.

אך לא באירועי תרבות בלבד נטל ביאליק חלק ; למעשה, השתתף כמעט בכל פעולה ציבורית ואסיפה פומבית, שהיתה בה חשיבות ל„ישוב”, ובביתו ארח את כל נכבדי העם, את מנהיגי הציונות ואף את צמרת הפקידות הבריטית. ההנהגה הציונית „התקשטה” בביאליק בנשפים, שנערכו בהשתתפות הנציב העליון ; הקולונל קיש אף ביקר את המשורר בביתו („הארץ”, כ"ז בניסן תרפ"ד ; 1.4,24) ; כשהתקרב מועד פתיחתה של המכללה העברית בירושלים, הוחלט בחבר המנהלים של המכללה, שהתכנס בבית אחד־העם בתל־אביב, שביאליק ישא בטקס־הפתיחה את הנאום המרכזי, בצד דברי ברכתם של הד"ר חיים וייצמן, הלורד באלפור והנציב העליון.

בנוסף על פעילותו המו"לית הענפה בהוצאת־הספרים, שהוא היה אחד מבעליה, וכן בנוסף על מלאכת העריכה וההדרה הרבה, שנטל על עצמו בשיתוף עם רבניצקי, הטיל הציבור על ביאליק תפקידים רבים, שגזלו מזמנו ולא הותירו לו פנאי או יכולת להתייחד עם עצמו ועם מחשבותיו : ביאליק היה נשיאה וראשה של אגודת הסופרים, שחידשה עם בואו ארצה את פעילותה ; ביאליק אף היה נשיאו של ועד הלשון בארץ־ישראל ; ביאליק עסק בפעולות האוניברסיטה העברית והיה נשיא הסניף התל־אביבי של אגודת „שוחרי האוניברסיטה” (ואף הירצה ב„שיעורים האוניברסיטאיים” בתל־אביב, שהיו הסנונית המבשרת את הקמת ה„שלוחה התל־אביבית” של האוניברסיטה העברית). וכאמור, מפגשי „עונג־שבת”, שנערכו בקביעות ב„אוהל־שם”, היו מפעל תרבותי פרי יוזמתו של ביאליק. על כל אלה נוספו עשרות רבות של אירועים חגיגיים שונים, שבהם נשא המשורר נאומים והרצאות, ומתוכם רבים שנערכו בחסות עירית תל־אביב ובעידודה. סמוך לחנוכת בית־ביאליק העתיקה העיריה את משכנה משדרות רוטשילד לרחוב ביאליק, למיבנה שנועד מתחילה להיות בית־מלון מהודר, והפך לבית־משרדים בעטיו של משבר כלכלי, שפקד את בעליו. קשרי הידידות, ששררו עד כה בין ביאליק לבין ראש־העיר מאיר דיזנגוף, הפכו מעתה גם ליחסים הדוקים של שכנות טובה ושל שיתוף־פעולה פורה. דא עקא, האירועים הרבים גזלו זמן רב ויקר מזמנו של ביאליק, והוא עצמו קבל לא אחת על כך, שתפקידיו בשירות הציבור מסיחים את דעתו מן העיקר, וכי נפשו אינה ניפנית ליצירה.

מול הכרך המערבי השוקע

אף על פי כן, ביאליק לא חדל מלהביע את התרגשותו ואת השתאותו לנוכח גידולה המהיר של העיר הצעירה, שצמחה לנגד עיניו בין חולות הזהב.

לידידו, ששקל את דבר עלייתו ארצה, כתב ביאליק בלהט הרגש : „תל־אביב הולכת וגדלה משעה לשעה. מלאכים בונים אותה ביום ובלילה. את מצוקת המחסור הגשמי משתיקים על פי רוב בחריפות של התלהבות ובמתיקות ההכרה של הווייה ארץ ישראלית. צר לי על אלה שאינם עימנו בשמחה ובנחמה של בניין הארץ, ואם תבוא שעה שתצטרך להיעקר ממקומך, היכון ועלה לארץ ישראל. יפים יסורי הקיום בארץ זו מתענוגי העולם כולו” (איגרתו ליוחנן טברסקי מיום 24.6.25 ; „אגרות ח"נ ביאליק”, ג, מד־מה).

בשנת תרפ"ו יצא ביאליק בשליחות „דביר” ללונדון ולניו־יורק, ובהרצאות שנשא שם חזר והטעים את הפלא הגדול, המתרחש לנגד עיניהם של תושבי הארץ. לעומת זאת, הביע את שאט־נפשו מן הכרך המערבי הדקאדנטי, השקוע במ"ט שערי־טומאה והשוקע לתהומות־האבדון, בשיר זעם ותוכחה, שכתב בזמן שהותו בניו־יורק, שתחילתו במלים „יגסר לו כלבבו קול המון הכרך”. למראה הכרך המערבי המתועש, הנמק בצחנת ביצעו והמפגל את שמיו בקיא כבשניו, זועקת נפש המשורר במיאוס ובתיעוב :

„- - - קן השטן !
מקור כל נגעי אנוש וחיק כל זוועות
הכרך בו מאס לשכנו חסד אלוהים
ולא תלין עינו בו לעד ולא תנוח —
אחריתך אחרית סדום ונינוה !”

אך לא לעולם חוסן. גם עיר צעירה ובריה מתחילה לגלות סימני בגרות ראשונים, ומאבדת אט־אט את תומתה. בתל־אביב החלו לצוץ כפטריות אחר הגשם כל מיני „מכונים לשעשועים ולריקודים”, כל מיני בתי „ראינוע” וכל מיני „קלובים” ובתי־שעשועים לשיחה ולבילוי זמן ואפילו „קאזינו” מצועצע, ובלשונו של ביאליק — „כל אותן ,מילי מעלייתא', שעיר חוף ליבאנטינית מצטיינת בהן”. ביאליק, שכבר נודע בציבור גם כמשורר הזעם והתוכחה, מיהר להתריע ולהוכיח על מיני תופעות של חוסר תרבות, שרבו בראשית שנות השלושים, וסיכנו לדעתו את התפתחותה התקינה והרצויה של תל־אביב :

„עירנו, עיר תל־אביב, היא עיר צעירה מאד, חדשה, אולי עוונותיה בשביל כך מעטים הם. אתם יודעים, שצוער ניצלה מהפיכת סדום ועמורה, מפני שהיתה עיר צעירה ועוונותיה היו מועטים. אבל תחת זה גם זכויותיה של עירנו מעטות. אין לה עוד מעשים טובים, גם הצדקה שלה היא מעטה. וגם לפי מצבה הגיאוגראפי תל־אביב היא עיר ,מסוכנת' מאד - - - סכנה גדולה בה לתל־אביב שלנו שמא תיהפך, כמו כל עיר חוף, לעיר ליבאנטינית, מקובצת מאנשים שונים בלי פרצוף פנים, בלי שום מלט רוחני המאחדם לחטיבה שלמה בעלת תרבות אחת. ולפיכך אני חושב שדווקא בעיר זו צריכים לעמוד על המשמר, שדווקא בזמן הראשון, עם בניינה והתפתחותה הראשונים, יוקמו בתוכה מוסדות בעלי תוכן תרבותי רציני ועמוק, כדי להילחם עם הסכנות האורבות לעיר־החוף ולעיר חדשה, מקובצת מכל הארצות”.

ביאליק הזהיר בדברי תוכחתו מפני שינוי פני העיר וחזותה ומפני הפיכתה ל„עיר היונה” — עיר מליאה „תוך ומירמה”, עיר „זוללה וסובאה”, אשר „אין אלוהים בקירבה”. את מגמת הליבאנטיניזציה, המסתמנת עקב הגידול המזורז והבלתי־מבוקר של העיר, ניתן לעצור בסיועם של מוסדות עתירי־תרבות, אשר יקבעו „עיתים לתורה” בתל־אביב. ירושלים, טען ביאליק, רואה עצמה כעין „בת מונופולין לתורה”, ועל־כן משאירה היא לתל־אביב את הדברים הקלים — את השעשועים והבילויים ; אך „התורה תספיק גם לירושלים וגם לתל־אביב”. על תל־אביב להקפיד, משום כך, הקפדה יתירה על שמירת דיוקן תרבותי — עליה לשקוד על הקמת מפעלי תרבות ואמנות ולדאוג לכינונם.

הימנון תל־אביב

ביום ט"ז באייר תרצ"ד, זמן קצר לפני נסיעתו של המשורר לניתוח בוינה, נסיעה שממנה לא שב, נחוג בתל־אביב חג לציון שנת ה־25 לייסוד העיר. לרגל המאורע ביקשה עירית תל־אביב מביאליק, שיכתוב מעין הימנון לעיר, שהוא היה מאזרחי־הכבוד שלה.

ביאליק כתב „בחצי היובל לתל־אביב” את שירו הקצר והמאז'ורי „על שילשים” (מן המעטים שחיבר בנגינה הארצישראלית, המלרעית), שהולחן והופץ — מלים ומנגינה — בין תלמידי תל־אביב, על גבי גלויה חגיגית. בתמונה, שקישטה את גלוית־השי, צולמו שלושה דורות, ששיקפו את „שילוב הדורות ורציפות הבניין של העיר” : מאיר דיזנגוף, שסימל את דור המייסדים ; לידו הילד הראשון שנולד בתל־אביב (אהרון דנין, שנולד בכ"א בשבט תר"ע, סמוך לחנוכת שישים הבתים הראשונים של תל־אביב, ליחזקאל דנין, מראשוני המייסדים והבונים), ועל ברכי דיזנגוף „הסב” יושב „הנכד” הראשון של תל־אביב — תינוק בן חצי שנה, דור שני לילידי תל־אביב ו„דור שלישי” לבניין העיר.

ההימנון על שלשלת הדורות, האורגת את מסכת־הפלאים של תל־אביב הותאם, אפוא, לגלויה החגיגית, שנשאה את הצילום הסימלי. בפאקסימיליה של כתב־יד המשורר, שהוכנה לצורך הגלויה, השמיט המשורר בית של דברי־תוכחה, שאחר־כך חזר וכלל אותו בהימנון. זהו הבית השלישי בנוסח שהתפרסם בשבועון המצויר „בלגנט” [illegible], אחר שביאליק הכריע את הכף בזכות הכללתו של הבית השלישי, וכך נדפס השיר גם ב„תוספת” ל„כל כתבי ח"נ ביאליק”. לבטיו של המשורר ביחס לבית זה נבעו, ככל הנראה, מחששו פן לא יעלו דברי התוכחה יפה עם אופיו ההימנוני האופטימי של השיר. היום, בחלוף יובל שנים ויותר מיום היכתב הימנון תל־אביב, ניתן להעריך ולקבוע, שבית זה, שנכתב אומנם כתגובה לאירועים שבאקטואליה (מנוסתה של יהדות גרמניה עקב עליית המישטר הנאצי), אף לא איבד מערכו ומחיוניותו במרוצת השנים שחלפו, וכוחו יפה בכל דור ודור.

הבית משתלב היטב בשיר גם מן הבחינה ה„ארכיטקטונית”. עם הכללתו בין בתי ההימנון, מתארגנות בשיר חטיבות סימטריות והארמוניות : הבית הראשון מציג את שלשלת הדורות בתל־אביב ; בתים 2—3 עניינם בהווה ודבריהם דברי תוכחה ומוסר ; לעומתם, בתים 4—5 עניינם בעתיד ודבריהם דברי ברכה לדורות הבאים ; הבית השישי, החותם את השיר, הוא בית הימנוני, הכולל קריאת עידוד לפעולה ולעשייה, ובאופיו הדינאמי הוא מנוגד לבית הראשון ה„תמונתי” הסטאטי, אך גם משלים אותו לכלל אחדות הארמונית [illegible].

בתים 2—3, שדבריהם דברי תוכחה ומוסר, משובצים זכרי־מקרא מספרות החוכמה והמוסר, שעניינם „בדק הבית”, תרתי־משמע (למשל, „שפלות ידים פשע ועצלתים חטא”, בעקבות קוהלת י, 18 : „בעצלתים ימך המקרה ובשפלות ידים ידלוף הבית”). תיאורי הבנייה והעשייה בשיר עשירים באיזכורים מחטיבות במקרא, שעניינן בניין בית שני וכינונה של הממלכה בימי עזרא ונחמיה (למשל, „לא תמה עוד המלאכה עוד לא רפתה היד”, בעקבות נחמיה ו, 9 : „ורפו ידיהם מן המלאכה”). המשאלה, החותמת את השיר — „עד תל־אביב נשימה למשוש כל דור ודור” — ממזגת בתוכה שתי אמירות מקראיות, הנטולות מהקשרים שונים ומנוגדים זה לזה : „איך לא עוזבה עיר תהילת קרית משושי” (ירמיהו, מט, 25) ו„תחת היותך עזובת — — — ושמתיך לגאון עולם משוש דור ודור (ישעיהו ס, 15) — הראשונה נאמרת בהקשר של נבואת זעם וחורבן ואילו השנייה בהקשר של נבואת נחמה.

גם כותרתו של השיר — „על שילשים” — שני פנים לה : התוכחה והברכה. על־פי הקשרה המקראי מעלה הכותרת השתמעויות שליליות של תוכחה ושל חזות קשה. אך בהימנון תל־אביב הופכת התוכחה לברכה, וברכת־האבות היא הפוקדת את הדורות הבאים. ברכה זו אינה ברכה דתית, החדורה באמונה בביאת־המשיח ובעזרת־האל, כי אם ברכת חילונית — ברכת העבודה והעמל :

כי ברכת אל יש חלף
עמל בנים ואבות.

העבודה והמלאכה הם מיסודותיה של הדת החדשה, שתביא לכינונה של העיר העברית החדשה. תושביה של תל־אביב אינם יושבים וממתינים עד בוש לביאת־המשיח ואינם דוגלים באמירת „בשנה הבאה”, כאנשי „הישוב הישן”. אין הם הוגים במדרש־פליאה עתיק־יומין, אלא אורגים „מסכת פלאים” מודרנית, פרי עמל־כפיים ומלאכת־בניין שקודה ומאומצת. רק בכוח העשייה המתמדת יבורך המחר פי שבע מן האתמול, והעיר תהיה לאלפי רבבה.

בדיעבד, ניתן לראות בהימנון „על שילשים” מעין צוואה רוחנית, שהנחיל ביאליק לקברניטי העיר, שכן הימנון תל־אביב היה שירו האחרון של משורר־האומה.